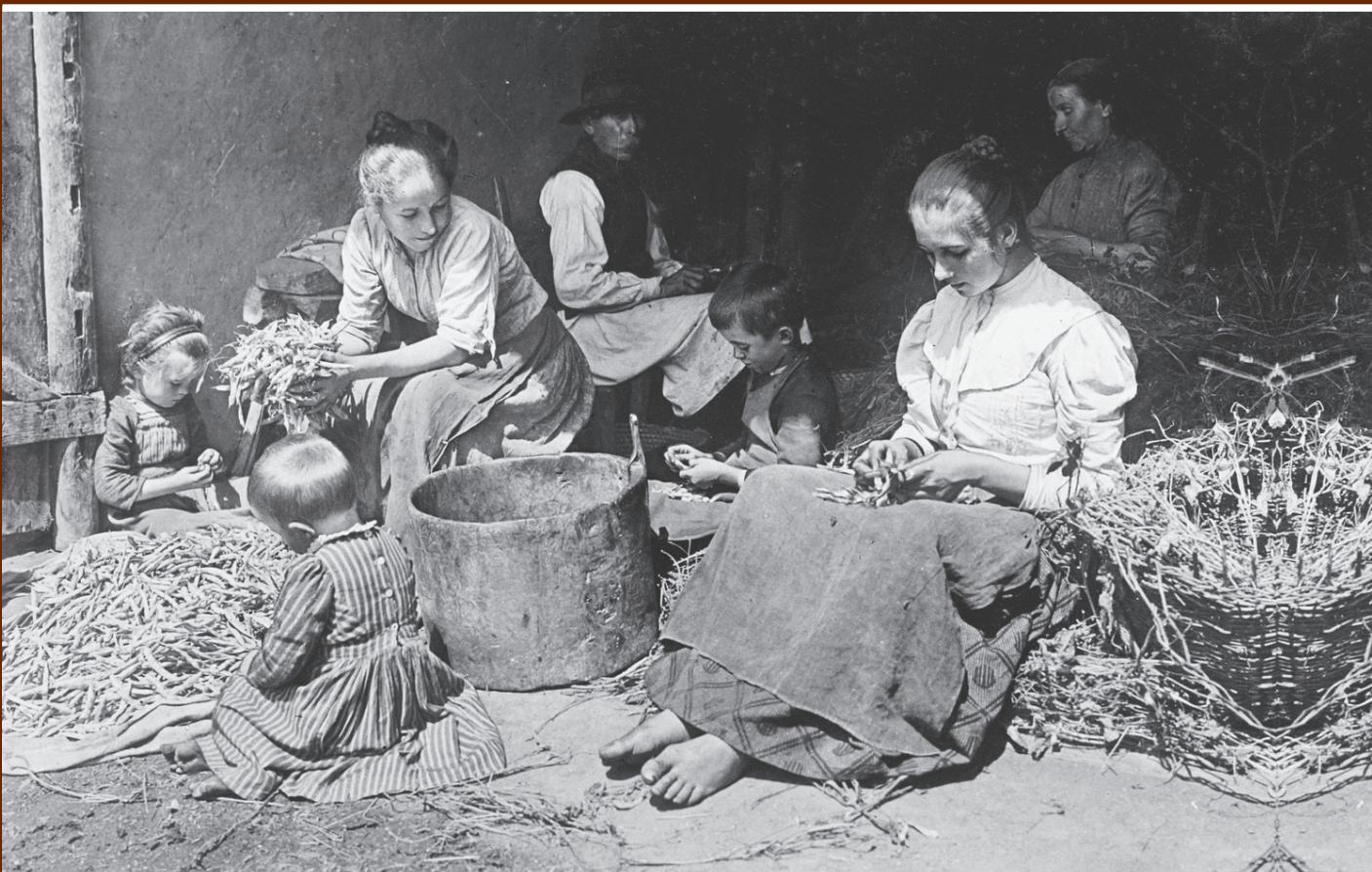

VIDÉKTÖRTÉNET 3

Fénytörésben

Struktúrák, lokálisok,
mintázatok

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

Tartalom

Módszertanok

Lencsés Gyula

A pszichológus falukutató

Tomori Viola fiatalkori pályaképe 7

Tanulmányok

Gárdonyi Máté

A katolikus alsópapság vidékképe a késő jozefinista korszakban 57

Hegedűs István

Jobbágyterhek és adózás Andrassy-birtokokon az úrbérrendezést követően 71

Koloh Gábor

Skerlecz Miklós Descriptiójának vidékképe 85

Szulovszky János

A magyarországi hagyományos paraszti társadalom transitusa 99

Schlett András

A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar exportképessége
a két világháború között 133

Bán Gergely Károly

Belterület és ami mögötte van.

A külterületi kérdéskör empirikus vizsgálata

az 1930-as településhálózat tükrében 151

Rigó-Ditzendy Orsolya

Párhuzamos valóságok.

Egy alföldi falu földjeinek sorsa a rendszerváltozás után 173

Alabán Péter

A fenntartható fejlődés és az élhető településkép Észak-Borsodban.

Kissikátor a rendszerváltozás után 193

Forrásközlés

Komjáthy Miklós

A magyar parasztság történetének vázlata.

(Egy kiadatlan dolgozat az 1940-es évekből) 211

Ö. Kovács József

A „hanyatlás lassításának” kérdései 1988-ban

egy somogyi tanácselnöki jelentés tükrében 239

Recenziók

Horváth Gergely Krisztián	
Párhuzamos narratívák nemzeti látószögben	251
Bartha Ákos	
Egy magyarországi falukutató nemzetközi perspektívában	255
Ö. Kovács József	
Kinek a történetei?	
Politika- és gazdaságtörténeti tanulmányok finn és magyar vidékekről	261
Buzgó Gábor	
A regionális kutatások eredményeinek felhasználása (lehetőségek és korlátok) a mikroszintű vizsgálatokban	267
Csikós Gábor	
„Emlékedet megőrzi más tudat.”	
Belső közelítéssel a vidéktörténethez	275
Szulovszky János	
A népi jogélet kutatása Magyarországon – és ami mögötte van	279
Horváth Gergely Krisztián	
Magyar tenger – egy gyarmatosítás története	287
Ritter György	
Az ellenállás melankóliája	291
Ö. Kovács József	
„Titkos kártalanítás” az államosított téeszekben	299
Horváth Gergely Krisztián	
Bukógát. Egy hivatásrend felszámolása a kommunizmusban	303
Kimmel Máté	
20. századi történések és tapasztalatok egy lokális közösségben	307
Ritter György	
Egy alapkutatás irányába	311
Csikós Gábor	
Kilátni a várkastélyból?	323
Szerzőink	327
Contents	329

Ö. Kovács József

„Titkos kártalanítás” az államosított téeszekben¹

Aki a vidékkutatás jelenkortörténetével foglalkozik, már évtizedek óta tudhatja, hogy az erdélyi alapkutatások és elemzések nélkül eleve csonka marad a tudásunk, ezért azokra mindig érdemes figyelemmel lenni. Az idősebb kutatói generáció sorából számomra főként Oláh Sándor, Gagy József és Pozsony Ferenc módszertani szempontból is fontos írásai mindig összehasonlítási alapot jelentettek. Munkáikat olvasva jól érzékelhető, hogy mennyire „benne élnek” saját környezetükben, amely tapasztalat nélkülözhetetlen szellemi tőkét, tudást jelent a forrásgyűjtésben és az interjúzásban. Talán azt lehet mondani, hogy az interjúzásnak lényegében egy módszertani alapja van, a bizalom. Ez különösen döntő az egykori kommunista diktatúra államaiban és társadalmaiban, ahol a bizalmi tőkét látványosan ronsolták. A hivatalos írott dokumentumok eleve egy olyan kódolt és hamis információhalmazt képeznek, amelyek csak tudatos dekódolás és a szóbeli források kiegészítése révén lesznek beszédesek. A diktatúra köztudottan nagy kihívást jelentett a kortársak számára, hiszen egyrészt azt valamiképpen túl kellett élni, másrészt a történekről nem lehetett és nem volt tanácsos beszélni. A titkok társadalmát, a titkos emberi együttélési formákat kell feltárnunk és megértenünk. A lopás nyilvánvalóan nem csupán a zsarnokságokban jelent tabutémát, amelynek elemző leírására Gagy József ebben a könyvében bővebben is vállalkozott. Néprajzosok, történeti és kulturális antropológusok, társadalomkutató történészek és szociológusok és bárki más érdeklődő számára világos a szerzői célkitűzés: „Írásom arra a feltételezésre épül, azt igyekszik bemutatni, értelmezni, hogy a lopásnak mint közösségben/közösség előtt történő, morálisan megítélhető társadalmi cselekvésnek van egy olyan fajtája, amelyet nem tartanak bűnnek, nem tiltanak, hanem megengednek az emberi közösségek, és amelynek nem társadalomromboló, hanem közösségépítő hatása van.” A „közösségépítés” előbb említett jelenségét a diktatúra abszurdításai közé is sorolhatjuk. Valójában itt, a virágzó vicckultúrához hasonlóan, a mindenkori politikai hatalom társadalmi korlátairól is szó van.

A szerző eddigi munkáját is meghatározta saját tapasztalata, valamint amit az 1931-ben született és 2014-ben elhunyt Balogh Pál és a vele egyidős, 2018-ban elhunyt Sztrátya Domokos hosszú évek alatt neki elmondott. A könyv tehát alapvetően szóbeli történeti forrásokon alapszik, hiszen az említetteken kívül másokkal való beszélgetés is szötte a történetkutatói szöveget. Olyan információk ezek, amelyek hivatalos források-

¹ A recenzált kötet: Gagy József: *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2018. (278 oldal.)

ból csak utalásszerűen gyűjthetők ki. Gagy József tudatosan épít a klasszikus társadalomkutatói elméletekre és reáltörténeteket ábrázoló művek (Émile Durkheimtől Max Weberig, Erdei Ferenctől Tárkány Szűcs Ernőig) értelmezéseire és az összehasonlítás alapját jelentő jelenségek további vizsgálatára. Fő témája a „lopás társadalmi rítusának”, „társadalmi drámájának”, a bűnelkövetés természetrajzának minél pontosabb, árnyaltabb bemutatása.

Beszélgetőtársai elismerik, hogy bűnt követtek el. A lopás azonban éppen a miliók feltárása révén válik történeti jelenséggé, társadalomszabályozó tényezővé. Az erőszakos kollektívizálás következtében a legalapvetőbb hatások közé tartozott a földtulajdon elvesztése és a birtoklás radikális átrendeződése, a továbbra is agrárvilágban élők társadalmi viselkedésének, életmódjának, értékrendjének, közösségi moráljának látványos megváltozása. Ennek a furcsa szónak, a paraszttalanítás folyamatának „belülről” való ábrázolása adja a kötet egyik fő eredményét. A fogalomhasználatot illetően vetem fel a könyvben végig használt „szocializmus” kifejezést, ami adott esetben megtévesztő lehet azok számára, akik ennek különböző jelentéstartalmát nem különítik el. Így például az eszmétörténetit, a politikai mozgalmat, magát a rezsimet és a társadalmi gyakorlatot. A politikai döntéshozók is folyton „proletárdiktatúrára” hivatkoztak, ennek és a tömeges társadalmi tapasztalat alapján is indokolt a kommunista diktatúra kifejezés. Ugyanakkor persze az említett társadalmi gyakorlat általában és konkrétan az itt tárgyalt szerzés/lopás mindennapi formáit sok kortárs érzékelhette „szocializmusként”.

A lopásnak volt egy legitimáló, szakrális eleme is. Ennek lényege úgy nevezhető meg, hogy minden cselekedetet keretezett az az elképzelés, az a hit, az a transzcendens vonatkozás, hogy „ha újra a saját földünkön gazdálkodhatnánk, akkor”. A gazdag szerzői értelmezések sorából azt is kiemelném, miszerint a kortársi értelmezés szerint igazából a lopást „eredeti szerzésnek” tekintették. Az Állam volt a kezdeményező, hiszen erőszakosságával „erkölcstelenné” tette, szétdúlta a „rendes családok” közösségi életét.

A mondanivaló kifejtése kilenc fejezetre tagolódik: konkrét történetek a lopásról; az erőszakos kollektívizálás székelőföldi történései; a lopás mint kooperációs forma; lopásdinamika, „a lopás a kollektívvel kezdődött” kijelentés elemzése; a „szocialista tulajdon” kategóriájának, jelenségének vizsgálata; a lopás tagadhatatlanul pozitív szerepe; rituális lopás; a lopás vizsgálata a reciprocitás szempontjából; végül a lopás és a paraszttalanítás összefüggései („loptak, és közben megszűntek parasztnak lenni”).

Az erőszak fokozza a hallgatás kultúrájának terjedését. Ezért is nő meg a szóbeliség szerepe. A szerző az alapvető információkat a „beszélőembertől” kapta. Gagy József a következőképpen jellemzi őt: „a közösségben a rituális alkalmak, a rituális beszéd specialistája, a rituális (de nem csak) rend ismerője, kialakítója, fenntartója.” Ezen meghatározás szerint a nyilván más falvakban is előforduló hasonló értékrendű emberek számára még dominánsak a hagyományos – második világháború előtti szociográfiában, főként Erdei Ferenc által összefoglalt – paraszti értékek (föld, munka, szabadság).

A székelőföldi történetek hallgatása és értelmezése lényegében egybevág a szovjetizált országok hivatalos dokumentumainak dekódolás utáni információival. Ahogy Balogh Pál szavait a szerző összegzi: „a lopást a kollektív kezdetén meg kellett tanulni.” Szó szoros értelemben erre rákényszerültek az éhezés állandó fenyegetése miatt, másrészt a

társadalmi igazodás révén. A brutális tulajdonfosztás után a lopás, a csererendszer, a reciprocitás mentén szerveződő társadalmi rend sajátos hagyománya is volt. Még valamire érdemes itt utalni. Erdélyben a kortársak és a kutatók a magyarországi téesz esetében rendszerint a „kollektív” kifejezést használják. Hosszú ideje azt gondolom, hogy a kommunista diktatúra ezen kifejezése máig tévedésben tart bennünket. A szocializmus, kommunizmus eszméjéhez még mindig kötődő kutatókon és a kortársak többségén kívül már közhelynek számít, hogy éppen a kommunista párt irányításával felszámolt egykori szövetkezetek helyébe lépő sajátos üzemformában már nem az egyéni magántulajdont védtek, erősítették. Másrészt, nem véletlenül viccelődtek azzal, hogy a téesszel csak két gond van: nem termel és nem szövetkezet. Továbbra is keresve a megfelelő megoldást, meglátásom szerint a szakirodalomban eddig használt téesz kifejezés helyett sokkal életszerűbb lenne az államosított téesz. Gondoljuk meg, hogy ezzel szemben mennyire torzító a „mezőgazdaság szocialista átszervezése”, „szövetkezetesítés”; de még a „téesztesítés” sem fejezi ki a hagyományos paraszti társadalom felszámolásának egyéni és kollektív traumáit. Visszatérve a székelyföldi jelenségekhez, a történeteket életszerűen érzékeltető kollektív kifejezés megfelelőnek tűnik.

Akik a lopás műben kifejtett gyakorlatát ismerték, annak résztvevői voltak, tisztában voltak azzal a morális elvvel, hogy az állami erőszakkal szemben a saját közösség fontos, hiszen az igazság az ő oldalukon áll. Ugyanakkor, ahogy a szerző Fél Edit és Hofer Tamás átányi klasszikus művéből az arányokra és mértékekre vonatkozóan is kifejti: normának számított a kollektivizált vidéken az, hogy „sokszor kell lopni keveset”. Oláh Sándor műveiből is tudhatjuk, hogy az informalitások, az erőforrások racionalizálásában, elhallgatásban, retusálásban különböző módon, de a helyi és megyei szereplők, kliensek és patrónusok mindannyian részt vettek. A rendszerszinten kozmetikázott jelentések világáról, a felsőbb szintű döntéshozók hasonló „elnéző” magatartásáról, a ritualizált hamisításról szintén az általánosság szintjén beszélhetünk a szovjetizált országokban.

A kollektivizált falubeliek, az ott maradtak szemében a lopás valójában kiegészítés, szerzés volt. Számomra a mű egyik legfontosabb elemző része az, amikor a „titkos kártalanításról” esik szó. Azért is, mert lépten-nyomon beleütközünk a hasonló kortársi értelmezésekbe. Székelyföldön ezt többnyire úgy fogalmazták meg, hogy az állam „levetkőztette” a parasztságot (137.). A szerző itt igen érzékletes és elméleti kereteket is felvázolva érinti a tulajdon kategóriájának birtoklásra, használatra és rendelkezésre vonatkozó összetevőit. Azt mondhatnánk, hogy az állam nagy kockázatot vállalt, hiszen az erőszakkal minden tekintetben magára húzta a felelősséget. Bár ilyen módon rendelkezett a tulajdonnal, de a használatban a társadalom tagjaival kompromisszumokra kényszerült. A szerző a jobbágyságtól hallotta a „fizetékieskiegészítésre” vonatkozó új értelmezést, aki elmesélte, hogy a kommunista hatalom által üldözött, börtönbe is juttatott idős katolikus pap vonakodva, de neki végül kifejtette a véleményét. Sztrátya Domokos így idézte fel a pap szavait: „Ez lopás, hogy valakit becsapjon. S ott az állam hivatalosan úgy megkárosította az embereket, valósággal kirabolta, senki nem kárpótolta az embereket, de ő magát se tudja kárpótolni másként, csak titokban, mert ha észreveszik, bezárják a tömlecbe. Ezt úgy lehet megnevezni, hogy titkos

kártalanítás, ha onnan valamit elvesz, ahol magának is része van. Ez titkos kártalanítás! Tehát azt nem is lehet bűnnek számítani, azt mondja.” (142–143.)

Egykor jogtörténészekről tanulva a leckét, a fenti életszerű értelmezéshez azt tudom hozzátenni, hogy ezen kortársi bölcsesség alapján még több értelmet nyer az állami erőszak jogi értelmezése. A kommunista diktatúra „földreformjai”, „földfelajánlásai” valójában földelkobzások, jogfosztások voltak. A kortársak igazságérzetének megfelelően alapul vehetjük a polgári kori jogértelmezéseket. Eszerint, kárpótlás nélkül, „tilos erőhatalommal, jogtalan vagyonekobzás” ment végbe. Hogy mindezt mennyire csak a politikai szempontok határozták meg, azt az is igazolja, hogy például 1945-ben a magánvállalkozások követeléseit harmadik személlyel szemben az államra átszállták, a terheket azonban az állam nem vállalta.²

Ha elméleteken, doktrínákon, saját rögeszméken túl vagyunk, és érdekel bennünket az, hogy a történetekről, állami beavatkozásokról miként vélekednek a társadalom tagjai, akkor a kiváló erdélyi kutatói hagyományt folytató Gagy József ezen műve igen fontos. Mikrotörténetei és általánosításra is alkalmas értelmezései alapján eljutunk a politikatörténetek és társadalomkutatók közötti rendszerint terméketlen viták egyik lényeges pontjához: a kortársak többségi véleménye, reakciója, alkalmazkodó ellenállása, mindennapi viselkedése döntő történelemformáló tényező. A paraszt- és vidékellenes politikából következő társadalmi lázbetegségek eleven mutatói a kiürült tereknek, ahogy a szerző is gyakran írja, a Nagy Eltűnésnek.

2 Beliznay Kinga – Horváth Artilla – Zlinszky János: A magyar magánjog története. In: Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest, 1997. 197–198.

Sorozatunk harmadik kötetének tanulmányai a vidéki társadalmat ért makroszintű, strukturális hatások és ezek lokális megjelenési formái köré szerveződnek. A szerteágazó tematika időben is tág időszakot fog át: a kötet írásai a 18. századtól a közelmúltig terjedően engednek bepillantást egy-egy közösség életébe. A tanulmányok időrendi íve magába foglalja az Andrássy-birtokok jobbágyterheinek alakulását, a római katolikus alsópapság vidékképét, a 19. század második felének piaci átalakulását. A két háború közti időszakra vonatkozóan bemutatja a mezőgazdasági exportpiacok, a külterületi népesség és a központi település viszonyát. A közelmúlt társadalomtörténeti eseményei közül a rendszerváltozás és földprivatizáció is megjelenik egyfajta „alulnézetben”, miként egy észak-borsodi, a hanyatlást az ezredfordulón sikerrel megállító falu példája is. Két, az adott kor hazai viszonyai iránt nyitott, nagy formátumú személyiség munkássága is terítékre kerül: a 18–19. század fordulóján alkotó Skerlecz Miklós és az 1930-as években fiatalon üstökösként felvillanó, de az 1945 utáni fordulattal parkoló pályára került Tomori Viola gondolatrendszeréről is olvasható eszme- és társadalomtörténeti elemzés. A kötet második részében, a Forrásközlés rovatban Komjáthy Miklósnak egy, a magyar parasztság történetéről írott elfeledett dolgozatát és egy somogyi járási székhely tanácselnökének települése kilátástalan helyzetéről írott beszámolóját tesszük közzé az 1980-as évekből. A Vidéktörténet 3. kötetét az elmúlt évek hazai és nemzetközi vidéktörténeti munkáiból merített recenziók zárják.

Ára: 2990 Ft